

УДК 94:339.9+7

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210154

В. В. Солошенко

ORCID: 0000-0002-7096-9859

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

V. V. Soloshenko

*The State Institution «Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine»*

**АУКЦІОННА ТОРГІВЛЯ ТВОРАМИ МИСТЕЦТВА
З ОБТЯЖЛИВИМ МИНУЛИМ 1945–2020 РР.:
НЕДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ**

*Auction Trade in Art Objects with a Burdensome Past
in 1945–2020: Unexplored Aspects*

У статті концептуалізовано значення малодосліджених аспектів аукціонної торгівлі творами мистецтва з обтяжливим минулим, обґрунтовано роль у ній аукціонних будинків, колекціонерів і арт-дилерів. Висвітлено проблему повернення цінних художніх творів спадкоємцям або їх нащадкам тих об'єктів, які були відчужені в роки Другої світової війни і через багато десятиліть після її завершення виставляються на продаж на аукціонах світу. Встановлено рідкісні випадки повернення в Україну переміщених творів мистецтва.

Ключові слова: аукціонні будинки, арт-риннок, твори мистецтва, обтяжливе минуле, колекції, галереї, музеї, відчуження, нацизм, пошуки, повернення.

The article presents the research of trade in art objects with a burdensome past which increased during 1945-2020. The author hypothesizes that international art markets played a crucial role in rediscovering individual works of art and famous collections which were considered missing for decades. Such strengthening of international markets is contributing to solving the problem of returning the displaced objects of art and restoration of historical justice regarding the citizens who lost valuable art objects during the Nazi period. In this context, the author specifies the importance of key players in the art market; defines the place and the role of auction houses, collectors and art dealers; analyses the activity of the world-famous auction houses «Sotheby's», «Christie's», «Bonhams», «Drouot», «Dorotheum», «Kunsthau Lempertz», «Neumeister»; stresses the value of cooperation between foreign and national auction houses, galleries, and museums. The historical aspects of the art market development are investigated, with emphasis on the growing importance and popularity of Internet auctions.

The author identifies major problems and potential obstacles for the further restoration of historical justice within art market development. The emerging problems and expanding opportunities in uncovering the crimes of Nazi cultural policy are shown on the example of the expanding access to the secret archives of the auction house «Neumeister» which is the successor of the auction house «Adolf Weinmueller». The analysis and coverage of these archives led to the breakthrough in solving crimes of the National Socialists and allowed to identify the key components of the Nazi policy regarding art objects exemption, which has become an important step in overcoming the consequences of totalitarianism in Germany. However, despite enormous efforts of the states of Europe and the USA, a large number of art objects has not yet been found.

The article also analyzes the problem of withholding information concerning the existence of collections or individual art objects that were presumed to have been lost but miraculously escaped destruction during World War II. The rare cases of returning displaced artworks to Ukraine were identified, on the examples of a painting by the famous Dutch master Cornelis Pulenburg, «Arcadian Landscape» and a canvas by the Ukrainian artist Serhii Vasylykivsky, «Etude with a House».

The author argues that auction houses, which are considered to be mediators between private collectors and museums, have the potential to contribute to the process of returning the art objects with burdensome past to its owners or their heirs. The research proves that the development of international art markets implies not only strengthening their economic roles but are also becoming important actors in the cultural realm. In this regard, the international art market is seen as capable of restoration of historical justice towards alienated precious art objects during the Nazi domination.

Keywords: auction houses, art market, art objects, burdensome past, collections, galleries, museums, alienation, Nazism, finding, returning.

Сучасна проблема переміщених культурних цінностей і торгівлі ними на аукціонах у зазначений період виникла внаслідок агресії нацистської Німеччини, яка розв'язала Другу світову війну. Величезна їх кількість була знищена, переміщена територіально або втратила історичну належність. Відразу після перемоги союзників по антигітлерівській коаліції розпочався непростий пошук незаконно переміщених унаслідок пограбування культурних цінностей усього континенту. Водночас чимало з цих мистецьких об'єктів розійшлося світом і тепер зберігаються в державних і приватних зібраннях країн Європи та Америки.

Лише в Україні, за далеко не повними підрахунками, гітлерівські окупанти розграбували 151 музей, які втратили понад 300 тис. експонатів, бібліотеки — близько 51 мільйона книг, архіви — 46 мільйонів справ. Інвентарні

списки музеїв і картинних галерей, як доказ права власності, нацисти також нищили чи вивозили з собою (Акуленко, В. 2018, с. 84–87).

У колишньому ж СРСР не спромоглися провести системний облік втрат історико-архітектурних пам'яток і культурних цінностей. Локальна подвижницька робота музейних, бібліотечних та архівних працівників не вирішувала справи. Отже, визначення масштабів трагедії української культури ще попереду. Перший неповний список своїх культурних втрат незалежна Україна офіційно передала Німеччині лише 1994 р. Ніякі обставини не можуть звільнити Німеччину від відповідальності за скоєння воєнних злочинів, до яких входить також пограбування культурної спадщини України і до яких не застосовуються терміни давності.

Заможні клієнти аукціонних будинків, тікаючи від Гітлера й нацистів до США, вивозили за океан найцінніші речі. Недостатньо висвітленою залишається проблема вивезення чималої кількості трофеїв за океан з американцями. Проте відомо, що під контроль американців на території переможеної Німеччини потрапило 80% художніх скарбів (Зинич, М. 2003, 277 с.). Ці факти задокументовані й зберігаються у Федеральному архіві м. Кобленца (ФРН) та в архівах США. Враховуючи ці історичні обставини, стає зрозуміло, чому культурні цінності не тільки країн Європи, а й Америки, які були вивезені на континент, потрапляють у фокус наукових досліджень.

Об'єктом дослідження є сучасна діяльність арт-ринку щодо мистецьких об'єктів державних і приватних колекцій країн Європи та Америки. Предметом наукової розвідки постає аукціонна торгівля переміщеними культурними цінностями з обтяжливим минулим.

Метою цієї статті є аналіз та висвітлення сучасних проблем, що постали навколо аукціонної торгівлі творами мистецтва, незаконно переміщеними в роки Другої світової війни. Актуальність цієї проблеми зростає з огляду на широке міжнародно-політичне значення, контекст двосторонніх відносин відповідних держав, а також посилення суспільних і правових аспектів, при розв'язанні непростих питань історичної належності значимих творів. Важливо усвідомити, що з'ясування всього кола питань має спиратися на вивчення історії і походження об'єкта, його власника або власників, поглибленні знання історії колекції та відповідних фондів. Сутність розв'язання цих проблем, загалом визначатиметься відновленням історичної справедливості та подальшим раціональним використанням творів мистецтва чи їх колекцій для потреб широких суспільних верств як культурного надбання людства.

Завдання статті полягає в опрацюванні кола недосліджених в українській та зарубіжній історичній науці проблем щодо з'ясування місця і ролі аукціонних будинків, колекціонерів і арт-дилерів у торгівлі творами мистецтва з обтяжливим минулим у контексті першого відкриття закритих

архівів, які містять дані про викрадене, відчужене і трофейне мистецтво. З цією метою на прикладі широкого доступу для науковців до закритих архівів будинку «Ноймейстер» аналізуються проблеми й складнощі в розкритті злочинів політики нацизму щодо культури, вивченні та подоланні причин замовчування інформації про колекції або окремі твори живопису, які десятиліттями вважалися безслідно зниклими, однак дивом уціліли під час Другої світової війни, а також проблема повернення спадкоємцям або їх нащадкам цінних творів живопису, незаконно вивезених у роки війни. Складовою цього дослідження є з'ясування обставин і можливостей повернення в Україну переміщених творів мистецтва.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до вітчизняного історичного дискурсу проблеми аукціонної торгівлі творами мистецтва з обтяжливим минулим, а також у комплексному аналізі, зіставленні різнобічних джерел і зарубіжної німецькомовної історіографії з цієї проблематики.

У статті застосовано методологію аналітичного, порівняльно-історичного дослідження та методи системного аналізу й експертної оцінки.

Автор статті висуває гіпотезу, що посилення сучасної інтернаціоналізації арт-ринку покликане сприяти віднайденню окремих мистецьких творів чи навіть відомих колекцій, які десятиліттями вважалися безслідно зниклими, і вирішенню проблем повернення переміщених об'єктів культури та історичної справедливості стосовно потерпілих країн, громадян і їх спадкоємців, у яких у період націонал-соціалізму було відчужено цінні твори живопису.

Варто підкреслити, що за останні декілька десятиліть ринок мистецтв кардинально змінився, ці зміни і нині набирають нових ознак та суттєво нарощують оберти. Причини таких турбуленцій полягають у все більшому сприйнятті торгівлі через мистецтво, а не через економіку. Якщо раніше саме зиск арт-дилерів і здебільшого тих, хто володів цими об'єктами, стояв на першому місці, то за сучасних умов це далеко не так. Значущості новим підходам додає потрапляння різними шляхами на арт-ринок культурних цінностей світового рівня, викрадених чи відчужених за нацистської доби.

В силу зміни пріоритетів усе суттєвішого значення в усьому світі набувають аукціони мистецтв. Зростання їх відкритості підтверджує, що нині міжнародний арт-ринок ствердив себе як важлива економічна галузь, у якій встановлені величезні рекорди продажів творів мистецтва. І, якщо раніше більшість цих перепродажів перебувала в тіні й поза суспільною увагою, науковим дискурсом, то нині все більше ознак, які підтверджують суспільні виміри цього явища.

Важливим залишається зв'язок між змістом і цінністю твору мистецтва в науковому й економічному сенсі. Вагомим є аналіз кожної сфери ринку мистецтв — це зарубіжні аукціонні та національні аукціонні будинки, аукціонна й галерейна торгівля, музеї, колекції. В цілому арт-ринок, тен-

денції та зміни, характерні для нього на сучасному етапі, потребують ґрунтового опрацювання.

Зарубіжна історіографія, присвячена проблемі культурних цінностей, які нерідко потрапляють до каталогів і виставляються на продаж, хоча їх викрали й вивезли нацисти, представлена широким колом робіт учених із різних країн світу: В. Айхведе (Eichwede, W. & Zubkova, E. 2014), П. К. Грімстед (Grimsted, P. K. 2013), Р. Денель (Dehnel, R. 2006), У. Гартманна (Hartmann, U. 2013), М. Зініч (Зинич, М. 2003), Н. Кислинської-Лобкович (Cieslinska-Lobkowitz, N. 2006), Ш. Кольдегоффа (Koldehoff, St. 2009), М. Хопп (Hopp, M. 2012), М. Гоффманн, Н. Куна (Hoffmann, M. & Kuhn, N. 2016), А. Хойс (Heuss, A. 2000), В. Рупперта, К. Фурмейстера (Ruppert, W. & Fuhrmeister, Ch. 2007) та ін.

Тема ринку мистецтв, аукціонних будинків віддзеркалилась у науковій літературі ще на початку 1980-х рр. Класичною є робота Крістіана Герхенрөдера «Ринки мистецтв», яка побачила світ 1972 р., та низка наступних праць цього ж автора, в яких він прагне всебічно розкрити цю складну проблему (Herchenröder, Ch. 1972, 2000).

Історичні аспекти арт-ринку, розслідування щодо аукціонних будинків та міжнародного ринку викрадених старожитностей детально розкрив британський історик і журналіст Пітер Френк Вотсон (Watson, P. 1992). Його наукові розвідки були доповнені роботами німецького соціолога Ганса Петера Турнса (Thurns, H. P. 1994). Дослідники акцентують увагу на тому, що всі широко відомі й значущі сучасні аукціонні будинки мають багаторічні, а іноді багатовікові традиції.

Основне суспільне значення аукціонних будинків для дослідження історії мистецтв доводить Фрідеріке Дрінкут у книзі «Сучасна аукціонна торгівля» («Der moderne Auktionshandel») (Drinkuth, F. 2003). Історичне, а також критичне бачення проблеми висвітлено у роботах Вольфганга Ульріха (Ulrich, W. 2000).

У монографічному дослідженні Штефана Кольдегоффа «Картини — вони серед нас. Угода з викраденим нацистами мистецтвом» описано знущення з євреїв — колекціонерів культурних цінностей, окреслено діяльність аукціонних будинків «Лемпертц» і «Крістіс», їх цінова політика, а також інших приватних та музейних зібрань. Показано поневіряння євреїв, описано проблему викраденого мистецтва в політичних колах часів К. Аденауера. Досліджено проблеми реституції від окупаційних законів до «Берлінської декларації», тенденції сучасного мистецтва молодій Федеративній Республіці. Проаналізовано пошуки колекції Герінга, окреслено надбання картинної галереї в кантоновому банку Цюріха (Koldehoff, St. 2009).

Важливими для ґрунтового дослідження аукціонної торгівлі й торгівлі антикваріатом є роботи вітчизняних дослідників О. М. Герасименко,

О. В. Коваленко та деяких інших. Українські дослідниці дають класифікацію творів мистецтва і правову оцінку діяльності аукціонів України (Герасименко, О. 2016; Коваленко, О. 2015). Високо оцінюючи й цінуючи практичне призначення класифікації культурних цінностей, яку зробили ці вчені, В. А. Дерій слушно акцентує увагу на ключових класифікаційних ознаках, якими і доповнює вже наявну класифікацію культурно-історичних цінностей: за ознакою способу отримання (отримана законним способом; отримана злочинним шляхом); за ознакою власника (має власника; не має власника; власника не вдалося встановити); за країною походження тощо (Дерій, В. А. 2017, с. 19–25).

З огляду на цю історичну складову, сучасну діяльність широко відомих аукціонів вельми непросто досліджувати без урахування витоків та відповідних традицій. Тісний зв'язок спонукає вивчати їх діяльність комплексно. Попри доволі значну кількість робіт, нині ще бракує ґрунтовних, комплексних досліджень, з урахуванням досвіду й практики попередніх десятиліть, присвяченого діяльності аукціонних будинків. Постає нагальна потреба вивчати історичні та правові аспекти проблеми повернення предметів відчуженого мистецтва, а також цінних художніх творів, які часто з'являються на аукціонах світу.

Міжнародний арт-ринок усе більше прагне позиціонувати себе як важлива культурна й економічна галузь, котрій досяжні мільйонні рекорди продажів творів мистецтва. Такому становищу сприяла характерна сучасна особливість, яка спонукала до розквіту аукціонів мистецтв — це переконання зацікавлених клієнтів у тому, що ціна творів мистецтва на аукціоні відповідає справжній ціні на ринку мистецтв.

Іншим важливим чинником усе більшого зростання можливостей культурної складової арт-ринку стало розширення зв'язків між різними країнами з використанням інституту міжнародного аукціону. Основною ідеєю аукціонів є продаж товару без використання фіксованих цін (Соколюк, Г. & Футорний, П. 2015).

Знаменитими на весь світ є аукціонні будинки «Сотбіс» («Sotheby's») і «Крістіс» («Christie's») (Stadlbauer, L. 2013). Аналізуючи їх діяльність, варто з'ясувати їх значення саме в міжнародній аукціонній торгівлі.

Так, «Сотбіс» — один із найстаріших аукціонів світу. Штаб-квартира розташована в Нью-Йорку, філіали представлені по всьому світу, зокрема в Парижі, Цюриху, Торонто. «Сотбіс» визнається на сьогодні лідером саме в категорії «Сучасного мистецтва», основні продажі предметів якого відбуваються щорічно в травні та листопаді у Нью-Йорку, у лютому та червні в Лондоні¹. «Сотбіс» був заснований у Лондоні 1744 р. як аукціон з продажу книг, які

¹ Крупнейшие аукционы Европы: где и когда? Self made Trip 30.10.2016. URL : <https://selfmadetrip.com/krupneyshie-auksiony-evropi-gde-i-kogda/>

високо цінувалися серед колекціонерів. Хоч аукціонний будинок нині більше орієнтований на торгівлю предметами мистецтва, він не залишає і букиністичного напрямку, з якого більше ніж два століття тому почав роботу¹.

Ще одним титаном у світі аукціонної справи прийнято вважати головного конкурента «Сотбіса» — «Крістіс» (Christie's), основне місце розташування якого організатори змінили з Лондона на Нью-Йорк. Діяльність обох аукціонів разом становить близько 90% ринку аукціонних продажів антикваріату і предметів мистецтва.

Аукціон «Крістіс» є одним із найзнаменитіших у світі. Заснував його 1766 р. Джеймс Крісті, який спочатку сам проводив торги. Нині «Крістіс» здійснює понад 600 продажів на рік. Торги проходять за 80 категоріями: образотворче і декоративне мистецтво, ювелірні вироби, фотографії, меблі та предмети інтер'єру та багато іншого.

Аукціонний будинок «Бонхамс» («Bonhams») — третій за величиною аукціон у світі проводить продажі за категоріями, включаючи живопис, фотографії, автомобілі, музичні інструменти і предмети інтер'єру. «Бонхамс» заснували 1793 р. у Лондоні Томас Додд і Уолтер Бонхам. Широка географія розміщених філій дає цьому аукціонному будинку змогу проводити 700 торгів на рік по всьому світу.

Не можна не згадати про французький аукціон «Друо» («Drouot») в Парижі, який не тільки широко відомий, але ще є одним із найстаріших. На ньому продають картини, меблі, предмети побуту різних епох.

Віденський аукціонний будинок «Доротеум» («Dorotheum») має більше ніж трьохсотрічну історію і донині посідає у німецькомовному просторі провідні позиції. Він найстаріший із головних аукціонів світу, який відкрив нові представництва у Зальцбурзі, а також інших містах Європи — Празі й Мілані. Щорічно «Доротеум» проводить близько 600 аукціонів, велика частина з яких — щоденні «аукціони без каталогу» в палаці Доротеум. У рамках аукціонних тижнів проводяться аукціони рідкісних творів образотворчого мистецтва — від робіт старих майстрів до стилю модерн і сучасного мистецтва.

Велика кількість відомих і авторитетних аукціонних будинків діє в Німеччині: це й «Кунстхауз Лемпертц», Кельн («Kunsthau Lempertz»), «Бассенже», Берлін («Bassenge»), «Болланд & Маротц», Бремен («Bolland & Marotz»), «Гюнтер», Дрезден («Günther»), «Ноймейстер», Мюнхен («Neumeister»), «Вілла Грізебах», Берлін («Villa Grisebach»), «Франк Піг», Фрейбург («Frank Peege»), «Херман Хісторіка», Мюнхен («Hermann Historica»), аукціонний будинок мистецтв «Хюго Рюф», Мюнхен («Kunstauktionshaus Hugo Ruef») і багато інших.

Так, «Кунстхауз Лемпертц» — найстаріший представник сімейного аукціонного бізнесу в світі й найстаріший аукціонний будинок у Німеччині.

¹ Найвідоміші аукціони. URL : <https://bestfacts.com.ua/najtsikavishe/najvidomishi-auktioni.html>

Заснував його Магіас Лемпертц 1845 р., а книжковий аукціон, який він провів у Бонні поклав початок історії аукціонного будинку. З часом аукціон розширив списки творів мистецтва для продажу на торгах. Аукціонний будинок через 30 років було перенесено до Кельна, продажі набирали обертів, на торги виставлялися вже цілі колекції, а до кінця століття «Кунстхауз Лемпертц» став провідним аукціонним будинком Німеччини, який має філіали у Берліні, Франкфурті на Майні, Мюнхені. Він поки єдиний у Німеччині аукціонний будинок, який веде торги за кордоном. Його представництва відкриті у Нью-Йорку, Парижі, Цюриху, Токіо, Шанхаї. Аукціонний будинок проводить близько 16 аукціонів на рік, до яких належать торги антикварними книгами і друкованою продукцією.

Аукціонний будинок є членом організації «International Auctioneers», що об'єднує вісім великих аукціонних будинків Європи. «Кунстхауз Лемпертц» є посередником між приватними колекціонерами і музеями Німеччини і так сприяє тому, щоб національне надбання було доступне публіці.

За останні десятиліття швидко зростає роль інтернет-аукціонів. Лідером серед них є аукціон e-Bay, на якому можна придбати практично все. Щоб купувати або продавати на e-Bay необхідно зареєструватися, членських внесків для участі у інтернет-торгах платити не потрібно.

Знаменитий мюнхенський художній аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер» («Adolf Weinmüller»)¹, заклав підґрунтя аукціонного будинку «Ноймейстер» («Neumeister») у Мюнхені². 2008 р. донька Рудольфа Ноймейстера Катрін Штоль продовжила справу батька і очолила аукціонний будинок «Ноймейстер» у серці Мюнхена, неподалік знаменитих картинних галерей та музеїв. Власниця аукціонного будинку спонукала до наукового дослідження історії впливу нацизму на культуру за допомогою вивчення справи архівних документів аукціонного будинку «Вейнмюллер». К. Штоль уперше для післявоєнних десятиліть відкрила доступ до закритих архівів будинку «Ноймейстер» (наступник аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер»). Це стало своєрідним потужним проривом у справі розкриття злочинів націонал-соціалістів і вагомим кроком у подоланні наслідків тоталітаризму в Німеччині. «Ноймейстер» першим дозволив подивитися на речі через призму документальних джерел.

Катрін Штоль, надаючи доступ до архівів, тим самим заклала наукове підґрунтя для реалізації низки проектів щодо пошуку й розсекречення архівних документів, що стосуються творів мистецтва. Вона залучила до тісної співпраці Центральний Інститут мистецтв у Мюнхені та Центр досліджень

¹ Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933–1945. Adolf Weinmüller Münchener Kunstversteigerungshaus. Adolf Weinmüller Wiener Kunstversteigerungshaus. URL : http://www.lostart.de/Webs/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=AH AUS_ID%3D616100381%26node%3Dexpand

² Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. URL : <https://www.neumeister.com/>

походження творів мистецтва у Берліні. Результати наукових студій було опубліковано та широко презентовано у травні 2012 р. (Норр, М. 2012).

В аукціонному будинку «Ноймейстер» було оприлюднено сенсаційну знахідку: майже повноцінний архів аукціонних протоколів фірми «Вейнмюллер». Це каталоги — оригінали документів діяльності будинку «Адольф Вейнмюллер», анотовані екземпляри, де зазначені не лише постачальники, а й покупці творів мистецтва. Ця знахідка проливає світло на взаємозв'язки і дає змогу ретельно проаналізувати відповідні купівлі та продажі. Реальні кроки цього відомого аукціонного будинку в Баварії можуть знайти підтримку міжнародного співтовариства та інших учасників арт-ринку і стати слушним доповненням до наукового дослідження історії нацизму та його загарбницької політики у царині культури та мистецтва (Солошенко, В. 2017, с. 209).

Підкреслимо, що вже з'явилися перші заявники, які володіють достовірними обтяжувальними фактами й висувають чинні вимоги. Звичайно, в цій царині слід багато що вивчити та з'ясувати. Все коло проблем у цьому контексті — це непроста юридична складова, яка потребує нагального розв'язання.

За нинішніх умов тиск на аукціонні будинки доволі відчутно зростає. Реституційні вимоги до музеїв та аукціонів призвели до того, що значення актів повернення відчужених культурних цінностей стало більш суттєвим, набуло політичного виміру.

Важливо, щоб цей делікатний та вагомий експеримент і дії аукціонного будинку «Ноймейстер» додали рішучості всьому арт-ринку й торгівлі культурними цінностями і надали більше простору дослідженням щодо їх походження. Майже всі 18 каталогів зараз анотовані та підписані від руки, важливо, що розкриті імена як постачальників, так і покупців. Знайдено записну базу даних, яка складається з 35 тис. записів. Якщо брати окремо, це 150 тис. імен, номерів, цін відповідних творів тощо (Stoll, K.).

Історики мистецтв ретельно і регулярно вивчають каталоги всесвітньо відомих аукціонних будинків на предмет появи в них творів, відчужених нацистами. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися зі знаменитих колекцій, а також твори, по-насильницькому вилучені у євреїв. Куплені на аукціонах світу й у приватних колекціонерів цінності не завжди мають легальне походження, тож досить складно простежити їхню історію від першого до останнього власника.

Між тим, мільярди доларів у формі предметів мистецтва досі розкидані по всьому світу. Незважаючи на величезні зусилля з реституції викрадених колекцій, що докладаються в Америці та Європі з часів Другої світової війни, експерти стверджують, що близько 100 тис. об'єктів усе ще не знайдені, а багато музеїв обстоюють право не повертати картини законним власникам (Катнер, М. 2016).

Вірогідно, що частина радянських музейних цінностей потрапила до приватних колекцій країн Європи та США, доступ до них відсутній. Свідченням тому є картини, графічні малюнки, які з'являються на відомих аукціонах світу. Підписи художників або назви художніх галерей закордонні експерти не завжди можуть розпізнати без допомоги партнерів з тих країн, звідки походять ці об'єкти.

Тим часом утрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу навіть у XXI ст. повертаються до своїх власників або їхніх нащадків. Доволі типові випадки, коли вже нинішні господарі творів мистецтва не мають інформації щодо їх походження, не підозрюють, що це викрадені за часів панування націонал-соціалізму об'єкти, які є унікальними або уособлюють частину колекції й колись були власністю іншої держави або її громадян.

Доволі рідкісними є випадки повернення в Україну переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди. У цьому зв'язку не можна не згадати втрачену картину Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид» і повернення її музею Богдана і Варвари Ханенків. Картину було вилучено з музею у серпні 1943 р. за розпорядженням нацистської окупаційної влади та разом із багатьма іншими творами переправлено до Кенігсберга (нині Калінінград, РФ). Так, донедавна вважалося, що ця частина колекції загинула під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Однак у травні 2011 р. інформація про продаж картини Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид» (Утрехт 1594 / 1595–1596 р. (олія, дерево)) з'явилася на сайті одного з європейських аукціонів. Її ідентифікували працівники музею, а український меценат викупив і повернув шедевр до музею. Натомість зазначимо, що це лише одна картина з 500 полотен, які музей утратив у той період (Лось, Е. 2015).

Іншим унаочненням долі творів живопису, пов'язаних з часами націонал-соціалізму був продаж на художньому аукціоні в Берліні картини відомого українського художника Сергія Васильківського «Етюд з будинком», вивезеної з Харкова в роки Другої світової війни. На ній зображено сільську хатину, де колись жив художник. Так, наприкінці 2016 р. Харківський художній музей отримав офіційне повідомлення з Берліна про те, що на аукціоні продано картину, яка може належати музею. До правоохоронних органів ФРН звернувся покупець картини, котрий висловив сумнів у її достовірності. З Берліна було надіслано фотографії картини, на зворотній стороні якої можна було ідентифікувати літери «УКГ» — «Українська картинна галерея» — саме цю назву носив у ті часи харківський музей. Аукціонери сприйняли ці літери за ініціали невідомого художника, не перевірили всіх необхідних даних, тож картину було продано.

Ватро зазначити, що у роки війни Харківський художній музей («Українська картинна галерея») втратив близько 70 тис. картин — серед них були ті, які вивіз штаб Розенберга з окупованих територій. На сьогодні в музеї збереглися документи на близько 50 тис. втрачених експонатів¹.

З окупованих територій нацисти вивозили предмети мистецтва та інші артефакти, пізніше навпаки — переможці вивозили цінності з Німеччини. Після війни відбувалася доволі тривала й складна реституція культурних цінностей. Згідно з Лондонською декларацією від 5 січня 1943 р., всі цінності, які вилучили нацисти, повинні були повернутися до законних власників, навіть, якщо їх вивезення формально вважалося «купівлею-продажем».

Після війни було проведено велику роботу на території Німеччини щодо збору всіх культурних цінностей, вивезення яких можна було підтвердити документально. Велика кількість шедеврів, формально повернутих Німеччиною СРСР, в Україну так і не були доправлені за призначенням, а залишились у російських музеях. Багато реліквій зникли назавжди. Так, колекція ікон (понад 700), яку вивезли з різних церков і музеїв нашої країни, зникла безслідно. Формально вважається, що її спалили, однак є припущення, що це не відповідає дійсності й пам'ятки десь заховані. Безслідно зникла й велика частина колекції з фондів музею Західного і Східного мистецтва імені Богдана і Варвари Ханенків, яку вивезли нацисти. Одиниці експонатів повернулися, але це випадковість — їх було знайдено на виставках і аукціонах світу.

Не варто забувати, що ринок антикваріату частково закритий для широкого загалу, тому існує ймовірність змови учасників на такому ринку; значна частина операцій є тінговою, тому майже неможливо оцінити реальну його місткість. Так, в Україні щорічний обсяг вітчизняного мистецького ринку становить 150–200 млн дол. США, а приблизно 5 млн з них припадає на сучасне мистецтво (Дерій, В. 2017, с. 21).

Важливо звернути увагу на звернення до Міністерства закордонних справ України ще у серпні 1992 р. Посольства Великої Британії в Києві з тобою, де висловлювалася стурбованість різким зростанням на Лондонському ринку кількості незаконно вивезених з країн Центральної та Східної Європи витворів мистецтва. «Уряд Великобританії хотів би зробити все можливе для запобігання на своїй території розвиткові торгівлі культурними цінностями, викраденими з музеїв, колекцій, зібрань інших держав. У зв'язку з цим Посольство бажало б одержувати від відповідних українських відомств і організацій детальні, по можливості, з фотографіями, описи викрадених з України культурних цінностей. Ці описи передаватимуться представни-

¹ У Берліні на аукціоні продано картину вивезену з Харкова у роки війни. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2194748-u-berlini-na-aukcioni-prodano-kartinu-vivezenu-z-harkova-u-rokivijni.html>

кам Лондонського ринку виробів мистецтва, що дозволить ідентифікувати викрадені речі», — йшлося в ноті Посольства Великої Британії в Україні¹.

Звичайно, на відомих аукціонах світу виставляли на продаж твори мистецтва, які вивезли нацисти, не лише зі Східної Європи. Наведемо й інші приклади продажу таких творів. Так, Елізабет Тейлор купила на аукціоні «Сотбіс» знамениту картину Ван Гога «Вид на притулок і каплицю в Сан Ремі» за 257 000 дол. Ця пам'ятка належить до низки подібних творів видатних майстрів пензля, які нацисти викрали під час Другої світової війни (Ганкевич, Р. 2017).

Серед викраденого «Портрет доктора Гаше» Ван Гога, «Астроном» Вермеєра, шедевр арт-нуво «Адель Блох-Бауэр І» Густава Климта. Тому цілком слушним є твердження: «Мільярди і мільярди доларів у предметах мистецтва досі десь там у невизначеності...». Саме так зазначив Рональд Лаудер — глава косметичної компанії «Есте Лаудер» («Estée Lauder») і один із головних учасників кампанії з повернення викрадених арт-об'єктів.

Картину з зображенням селянки з отарою овець теж украли під час Другої світової війни. Багато років твір зберігався в Університеті Оклахоми, в музеї мистецтв Фреда Джонса-молодшого. Картина «Пастушка, що жене овець» авторства Каміля Піссарро, 1886 р. з'явилася в університетському музеї 2000 р. як частина подарунку загальною вартістю 50 млн дол. 2008 р. «Сотбіс» оцінив картину в 1,5 млн дол., а університетський журнал назвав її «перлиною колекції, захоплюючою подих». Цей твір нацисти викрали у заможної паризької родини, єдина спадкоємиця якої дивом вижила за часів Голокосту. Вона присвятила все доросле життя пошукам цієї картини.

До Другої світової війни «Пастушка, що жене овець» належала Теофілу Бадеру, співзасновнику мережі універмагів «Галерея Лафает». Пізніше вона перейшла до його дочки Івонне та її чоловіка Рауля Мейєрів, які перехували картину. Однак нацисти отримали доступ до сховища й забрали колекцію, що включала також мінімум три картини Ренуара і одну Дерена. Її перевезли назад до Парижа, де в «Jeu de Paume» («Же де пом») близько Лувру організували склад вилучених предметів мистецтва. Вчені описують це приміщення, де колись був тенісний корт Наполеона III, як «концтабір» для більш ніж 22 тис. викрадених картин (Катнер, М. 2016).

Зазначимо, що картини сумнівного походження, очевидно, й нині висять у кампусах американських університетів. Так, університет Оклахоми і щонайменше п'ять інших американських навчальних закладів — Єль, Принстон, Ратгерс, Оберлін і Університет Індіани отримали позови проти своїх музеїв. Позови часто оскаржуються за формальними ознаками, через закінчення терміну давності, який для подібних справ у різних державах визначається по-різному, але зазвичай становить три — чотири роки, наче достат-

¹ Міністерство закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. № 6932 а. Про ноту Посольства Великої Британії в Україні. Арк. 72–73.

ніх для того, щоб позивач з'ясував місцезнаходження втраченого об'єкта. Це означає, що суди повинні відмовляти позивачам-євреям і повідомляти, що вони запізнилися на багато років.

Ідеальною є ситуація, коли у одного й того самого експоната відомі всі попередні власники. Проте неабиякі складнощі виникають під час пошуку та з'ясування походження творів мистецтва. Оцінюються позначки митців та власників на картинах, ініціали, печатки. Це допомагає встановлювати власників культурних цінностей. Таким чином, саме завдяки цікавому походженню значно зростають значення і цінність об'єктів культури.

З урахуванням цього виникає низка питань: чи належав цей предмет мистецтва знаменитій особі, можливо, вона отримала її прямо від митця. Не даремно згадують у цьому зв'язку про «око колекціонера». Сюди можна віднести доволі непоодинокі випадки впливу дружби між митцем і колекціонером — консультації, навчання колекціонера, які можуть впливати на формування колекції та догляд за нею, а також на якість колекції в цілому.

Досліджувати минуле, історію кожного предмету мистецтва необхідно, щоб повернути їх у сучасне та майбутнє, надаючи їм належне місце в історії мистецтв. Багато робиться для пошуків зниклих творів мистецтва, реконструкції колекцій, підтверджується справжність або виявляються подробиці. Сліди багатьох з них ведуть до аукціонів.

Скажімо, було встановлено, що 2011 р., незадовго до обшуку, німецький колекціонер К. Гурлітт продав на аукціоні у Швейцарії за допомогою аукціонного будинку «Кунстхауз Лемпертц» («Kunsthau Lempertz») картину Макса Бекманна «Приборкувач левів» (1930 р.). Ціна картини становила 725 тис. євро, з них близько 400 тис. були виплачені Корнеліусу Гурлітту (Потехіна, О.). Тож у результаті слідчих дій правоохоронних органів ФРН було віднайдено вельми цінну колекцію з майже 1400 картин. Цю подію заслужено назвали «знахідкою століття». І про це вже писала В. Солошенко (Солошенко, В. 2019, с. 239).

Прикметно, що деяким експертам протягом усього післявоєнного часу було добре відомо, що багато колекцій чи цінних полотен не згоріли й не зникли за кордоном. Так, куратор виставки в Берліні Агнешка Люлінська небезпідставно стверджувала: «Якщо сьогодні поговорити з ключовими гравцями арт-ринку у Швейцарії, Німеччині, вони підтвердять, що знали про існування цієї колекції Гурлітта. Але ринок творів мистецтва любить тишу, і нікому не було вигідно далі поширювати цю інформацію. Угоди укладалися регулярно і без зайвого розголосу, з вигодою для кожної із сторін» (Гольденцвайг, К. 2018). І цьому явищу є чимало й інших підтверджень.

Отже, проаналізувавши малодосліджені аспекти аукціонної торгівлі творами мистецтва з обтяжливим минулим слід зробити такі наукові та суспільно значущі висновки.

По-перше, до творів мистецтва зі знаменитих колекцій, які виставляють на продаж арт-дилери, все більше зростає інтерес як науковців, так і широких суспільних верств. З'ясування історії та походження культурних об'єктів, їх власників мають кілька характерних вимірів наукового, морально-політичного та суспільного значення як культурного надбання народу та людства.

По-друге, турбуленції останніх десятиліть на ринку мистецтв додають динаміки змін у сторону суспільно значимих вимірів, зокрема щодо сприйняття торгівлі не лише у фінансово-економічному аспекті, але й усе частіше — в культурно-мистецькому напрямі. Значущості цим підходам додає потрапляння доступними шляхами на арт-ринок культурних цінностей світового значення.

По-третє, сучасні аукціонні будинки є посередниками між приватними колекціонерами і музеями і у такий спосіб спроможні сприяти тому, щоб твори мистецтва з обтяжливим минулим були повернуті власникам або їх спадкоємцям. Моральним імперативом для всіх учасників цієї царини постає діяльність у напрямі забезпечення важливим знахідкам, які є надбанням нації чи власністю громадян, стати доступними поціновувачам мистецтва та широким верствам суспільства.

По-четверте, перший випадок відкриття закритих архівів арт-будинку «Ноймейстер» доводить важливість їх для розкриття злочинів політики нацизму щодо культури, подолання політики замовчування про окремі твори живопису або колекції, які вважалися безслідно зниклими у роки Другої світової війни. Поширення практики будинку «Ноймейстер» на інші арт-центри в державах Європи і Америки має вагоме міжнародне значення та підвищує шанси повернути переміщені культурні цінності на їх історичне місце зберігання, зокрема в Україні.

По-п'яте, успішному подоланню або щонайменше значному звуженню обсягів міжнародної торгівлі незаконно переміщеними культурними об'єктами покликані сприяти поглиблення двосторонньої та багатосторонньої діяльності держав євроатлантичного ареалу, а також об'єднання їх зусиль з вирішення правових та соціально-економічних аспектів щодо розв'язання непростих питань історичної належності значущих творів та повернення їх на законне місце зберігання.

Акуленко, В. 2018. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів. *Пам'ятки України*. № 1–2. С. 84–87.

Герасименко, О. 2016. Дослідження сутності активів спадщини як категорії термінологічного апарату бухгалтерського обліку. *Технологический аудит и резервы производства*. № 6 (4). С. 4–9.

Ганкевич, Р. 2017. Картину Леонардо да Вінчі продали на аукціоні за рекордні \$ 450 млн картина стала найдорожчим твором мистецтва в історії. *Культура*. 16 листопада [Online]. Available at: https://zaxid.net/kartinu_leonardo_da_vinchi_proдали_na_auktsioni_za_rekordni_450 mln_n1441675

Гольденцвайг, К. 2018. *Наследие Гурлитта: как сотни потерянных шедевров пришли из нацистского подполья в галерею*. 13 сентября. [Online]. Available at: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/>

Дерій, В. 2017. Класифікація культурно-історичних цінностей та їх облік і аналіз на ринку антикваріату. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. Т. 27. № 3. С. 19–25.

Зинич, М. 2003. *Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей*. Москва: ИРИ.

Катнер, М. 2016. *Как украденные нацистами картины оказались в Университете Оклахомы* 8 декабря 2016. [Online]. Available at: <http://lechaim.ru/events/kak-ukradennye-natsistami-kartiny-okazalis-v-nbsp-universitete-oklahomy/>

Коваленко, О. 2015. *Облік та контроль культурних цінностей в Україні*: дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук: 08.00.09 — бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності). Київ.

Лось, Е. 2015. *Как мировое общество разбирается со «спорными сокровищами» — украденными или незаконно проданными культурными ценностями*, 4 октября [Online]: <https://www.segodnya.ua/lifestyle/fun/kak-mirovoe-obschestvo-obshchestvo-razbiraetsya-so-spornymi-sokrovishchami-ukradennymi-ili-nezakonno-prodannymi-kulturnymi-cennostyami-654147.html>

Соколюк, Г. & Футорний, П. 2015. Сучасні світові тенденції з проведення міжнародних аукціонів. *Ефективна економіка*. № 10. [Online]: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4420>

Солошенко, В. 2017. Розсекречені архіви аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. № 1 (3). С. 199–211.

Солошенко, В. 2019. Арт-діяльність Гільдебранда Гурлітта як віддзеркалення епохи націонал-соціалізму. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 28. С. 239.

Cieslinska-Lobkowicz, N. 2006. Gründe, Abgründe, Ansprüche Restitutionspolitik in Polen. Die Täter, die Opfer und die Kunst. *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar-Februar. S. 263–287.

Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933–1945. Adolf Weinmüller Münchener Kunstversteigerungshaus. [Online]. Available at: http://www.lostart.de/Web/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=AHAS_ID%3D616100381%26node%3Dexpand

Dehnel, R. 2006. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug. *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar — Februar. S. 15–17.

Drinkuth, F. 2003. *Der moderne Auktionshandel. Die Kunstwissenschaft und das Geschäft mit der Kunst*. Köln: Böhlau Verlag.

Eichwede, W. & Zubkova, E. 2014. Zur Anatomie des Kunstraubs: Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg. *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder*. № 4. S. 25–29.

Hartmann, U. 2013. *Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen*. 8 February 2013, 7 February. [Online]. Available at: <http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591>

Herchenröder, Ch. 1972. *Die Kunstmärkte*. München: Econ, Auflage 4.

Herchenröder, Ch. 2000. *Die Kunstmärkte im Wandel Vom Jahrzehnt des Umbruchs in die Gegenwart*. Düsseldorf: Verl. Wirtschaft und Finanzen.

Heuss, A. 2000. *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Hoffmann, M. & Kuhn, N. 2016. *Hitlers Kunsthändler: Hildebrand Gurlitt 1895–1956*. München: C. H. Beck Verlag.

Hopp, M. 2012. *Kunsthandel im nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien*. Köln: Böhlau Verlag.

Kennedy, Grimsted P. 2013. Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 61. 1. P. 47–91.

Koldehoff, St. 2009. *Die Bilder sind unter uns. Das Geschäft mit der NS-Raubkunst*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag, 1 Auflage.

Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. [Online]. Available at: <https://www.neumeister.com/>

Ruppert, W. & Fuhrmeister, Ch. 2007. *Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künstlerausbildung 1918–1968*. Bonn: Thomas Müntzer, BT Weimar, VG Bild-Kunst.

Stadlbauer, L. 2013. *Die Kunstauktion Österreich-Frankreich. Dissertation. Rechtswissenschaften*. University of Vienna.

Stoll, K. Auktionshaus veröffentlicht Datensätze aus NS-Zeit. [Online]. Available at: http://www.deutschlandfunk.de/raubkunst-auktionshaus-veroeffentlichtdatensaeetze-aus-ns.691.de.html?dram:article_id=287740

Thurns, H. P. 1994. *Der Kunsthändler — die Wandlungen eines Berufes*. Munich: Hirmer Verlag.

Ulrich, W. 2000. *Mit dem Rücken zur Kunst. Den neuen Statussymbolen der Macht*. Berlin: Klaus Wagenbach Verlag.

Watson, P. 1992. *From Monet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market*. London: Hutchinson.

Akulenko, V. 2018. Kulturni tsinnosti yak rozminni monety ukrainskykh natsionalnykh interesiv [Cultural Values as Exchange Coins of Ukrainian National Interests]. *Pamiatky Ukrainy*. № 1–2. S. 84–87. [In Ukrainian]

Herasymenko, O. 2016. Doslidzhennia sutnosti aktyviv spadshchyny yak kateorii terminolichnoho aparatu bukhhalterskoho obliku [Research of the Essence of Heritage Assets as a Category of Terminological Apparatus of Accounting]. *Tekhnologicheskii audit i rezervy proizvodstva*. № 6 (4). S. 4–9. [In Ukrainian]

Hankevych, R. 2017. *Kartynu Leonardo da Vinci prodaly na auktsioni za rekordni \$ 450 mln Kartyna stala naidorozhchym tvorom mystetstva v istorii [A Painting by Leonardo da Vinci That Was Sold for a Record \$ 450 Million Became the Most Expensive Piece of Art in History]*. Kultura. 16 lystopada. [Online]. Available at: https://zaxid.net/kartynu_leonardo_da_vinchi_prodali_na_auktsioni_za_rekordni_450_mln_n1441675 [In Ukrainian]

Potekhyna, O. *Gurlitt raskryl vtoruyu chast kollektsii i zapustil oficialnyj sayt [Gurlitt Opened the Second Part of the Collection and Launched the Official Website]*. [Online]. Available at: https://artchive.ru/news/155~Gurlitt_raskryl_vtoruju_chast%27_kollektsii_i_zapustil_ofitsial%27nyj_sajt [In Russian]

Goldencvajg, K. 2018. *Nasledie Gurlitta: kak sotni poteryannyh shedevrov prishli iz nacistkogo podpolya v galerei*. [Gurlitt's Heritage: How the Hundreds of Lost Masterpieces Came from the Nazi Underground to Galleries] 13 sentyabrya. [Online]. Available at: <https://rtvi.com/stories/nasledie-gurlitta/> [In Russian]

Zinich, M. 2003 *Pohishennye sokrovisha: vyvoz nacistami rossijskikh kulturnyh cennostej*. [Stolen Treasures: Nazi Export of Russian Cultural Property]. Moskva: IRI. [In Russian]

Katner, M. 2016. *Kak ukradennye nacistami kartiny okazalis v Universitete Oklahomy 8 dekabrya* [How the Paintings Stolen by the Nazis Were Found at the University of Oklahoma]. [Online]. Available at: <http://lechaim.ru/events/kak-ukradennye-natsistami-kartiny-okazalis-v-nbsp-universitete-oklahomy/> [In Russian]

Kovalenko, O. 2015. *Oblik ta kontrol kulturnykh tsinnostei v Ukraini* [Accounting and Control of Cultural Values in Ukraine]: dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kand. ekon. nauk: 08.00.09 — bukhhalterskyi oblik, analiz ta audyt (za vydamy ekonomichnoi diialnosti). DVNZ «Kyiv. nats. ekon. un-t im. V. Hetmana». Kyiv, 2015. [In Ukrainian]

Krupnejschie aukciony Evropy: gde i kogda? Self made Trip [Major European Auctions: When and Where?]. 30.10.2016. [Online]. Available at: <https://selfmadetrip.com/krupneyschie-auksionyi-evropi-gde-i-kogda/> [In Russian]

Najvidomishi aukcionyi. [The Most Famous Auctions]. [Online]. Available at: <https://bestfacts.com.ua/najtsikavishe/najvidomishi-auksioni.html> [In Ukrainian]

Los, E. 2015. *Kak mirovoe obshchestvo razbiraetsya so «spornymi sokrovisham» — ukradennymi ili nezakonno prodannymi kulturnymi cennostyami 4 oktyabrya 2015* [How the World Community Deals with «the Controversial Treasures» — Stolen or Illegally Sold Cultural Property]. [Online]. Available at: <https://www.segodnya.ua/lifestyle/fun/kak-mirovoe-obshchestvo-razbiraetsya-so-spornymi-sokrovishchami-ukradennymi-ili-nezakonno-prodannymi-kulturnymi-cennostyami-654147.html> [In Russian]

Sokoliuk, H., Futornyi, P. 2015. Suchasni svitovi tendentsii z provedennia mizhnarodnykh auktsioniv. *Efektivna ekonomika*. [Modern World Tendencies in the Conduct of the International Auctions]. *A Productive Economy*. № 10. [Online]: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4420> [In Ukrainian]

Soloshenko, V. 2017. Rozsekrecheni arkhivy auktsionnoho budynku «Adolf Veinmiuller». [Declassified Archives of the Auction House «Adolf Weinmüller»]. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal*. № 1 (3). S. 199–211. [In Ukrainian]

Soloshenko, V. 2019. Art-diialnist Hildebranda Hurlitta yak viddzerkalennia epokhy natsional-sotsializmu [Hilderbrand Gurlitt's Art Activities as a Reflection of the National Socialism Epoch] *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 28. S. 239. [In Ukrainian]

U Berlini na auktsioni prodano kartynu vyvezenu z Kharkova u roky viiny. [A Painting Illegally Exported from Kharkiv during the War Was Sold at the Auction in Berlin]. [Online]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2194748-u-berlini-na-auksioni-prodano-kartynu-vivezenu-z-harkova-u-roki-vijni.html> [In Ukrainian]

Cieslinska-Lobkowicz, N. 2006. Gründe, Abgründe, Ansprüche Restitutionspolitik in Polen. Die Täter, die Opfer, die Kunst. *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar-Februar. S. 263–287.

Datenbank Kunst- und Kulturgutauktionen 1933-1945. Adolf Weinmüller Münchener Kunstversteigerungshaus. [Online]. Available at: http://www.lostart.de/Webs/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=AHAUS_ID%3D616100381%26node%3DExpand

Dehnel, R. 2006. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug. *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar — Februar. S. 15–17.

Drinkuth, F. 2003. *Der moderne Auktionshandel. Die Kunstwissenschaft und das Geschäft mit der Kunst*. Köln: Böhlau Verlag.

Eichwede, W. & Zubkova, E. 2014. Zur Anatomie des Kunstraubs: Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg. *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder*. № 4. S. 25–29.

Hartmann, U. 2013. *Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen*. 8 February 2013, 7 February. [Online]. Available at: <http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591>

Herchenröder, Ch. 1972. *Die Kunstmärkte*. München: Econ, Auflage 4.

Herchenröder, Ch. 2000. *Die Kunstmärkte im Wandel Vom Jahrzehnt des Umbruchs in die Gegenwart*. Düsseldorf: Verl. Wirtschaft und Finanzen.

Heuss, A. 2000. *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Hoffmann, M. & Kuhn, N. 2016. *Hitlers Kunsthändler: Hildebrand Gurlitt 1895–1956*. München: C. H. Beck Verlag.

Hopp, M. 2012. *Kunsthandel im nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien*. Köln: Böhlau Verlag.

Kennedy, Grimsted P. 2013. Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. 61. 1. P. 47–91.

Koldehoff, St. 2009. *Die Bilder sind unter uns. Das Geschäft mit der NS-Raubkunst*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag, 1 Auflage.

Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. [Online]. Available at: <https://www.neumeister.com/>

Ruppert, W. & Fuhrmeister, Ch. 2007. *Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künstlerausbildung 1918–1968*. Bonn: Thomas Müntzer, BT Weimar, VG Bild-Kunst.

Stadlbauer, L. 2013. *Die Kunstauktion Österreich-Frankreich. Dissertation. Rechtswissenschaften*. University of Vienna.

Stoll, K. Auktionshaus veröffentlicht Datensätze aus NS-Zeit. [Online]. Available at: http://www.deutschlandfunk.de/raubkunst-auktionshaus-veroeffentlichtdatensaeetze-aus-ns.691.de.html?dram:article_id=287740

Thurns, H. P. 1994. *Der Kunsthändler — die Wandlungen eines Berufes*. Munich: Hirmer Verlag.

Ulrich, W. 2000. *Mit dem Rücken zur Kunst. Den neuen Statussymbolen der Macht*. Berlin: Klaus Wagenbach Verlag.

Watson, P. 1992. *From Monet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market*. London: Hutchinson.